

KÜRESELLEŞME VE BÖLGESEL KALKINMA EŞİTSİZLİKLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

GLOBALIZATION AND EFFECTS ON REGIONAL DEVELOPMENT DIFFERENCES

İbrahim Bora ORAN *

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, İstanbul/TÜRKİYE, e-mail: ibrahimoran@esenyurt.edu.tr
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0274-0921>

Geliş Tarihi: 12 Kasım 2019; Kabul Tarihi: 5 Mart 2020
Received: 12 November 2019; Accepted: 5 March 2020

ÖZET

Dünya ekonomisi perspektifinde küresel sistemin devam etmekte olduğu günümüzde halen bölgesel kalkınma farklılıklarının çözülmediği gözlemlenmektedir. Aslında tarihin ilk çağlarından itibaren dünyanın gelişmiş ülkeleri ve daha az gelişmiş olan ülkeleri arasında gelir ve kalkınma farklılıkları bulunduğu bilinmekle birlikte eşitsizlik sorunlarına gereken önemin verilmediği görülmektedir. Bu nedenle, küresel sistem sayesinde az gelişmiş ülkelerde sosyal ve ekonomik kalkınma düzeylerinin artırılması hakkında düzenlenen bu araştırma kapsamında küreselleşme ile sağlanması beklenen yararlanma olanaklarının etkileri ve sorunların devam etmesine yol açan nedenlerin bulunmasına çalışılmaktadır. Dünyada küreselleşmenin başlamasından sonra aradan çok uzun yıllar geçmesine rağmen hem farklı bölgelerde yer alan ülkeler arasında kalkınma farklılıkları bulunmaktadır hem de herhangi bir ülkenin kendi milli sınırları içindeki farklı bölgelerinde sosyal ve ekonomik gelişme farklılıkları devam etmektedir. Küreselleşme ile çözümlenmesi beklenen en önemli sorunlar arasında başta eşitsizlik ve yoksulluğun tamamen ortadan kaldırılması olmak üzere küreselleşme politikalarının arka planındaki niyetlerin ve ülke yönetimlerinin sorumluluklarının belirlenmesi amacıyla bölgesel kalkınma analizlerine yer verilmektedir. Bu analizlerin sonuçlarına göre, küresel sistemin bölgesel gelişim farklılıkları üzerindeki etkileri değerlendirilirken, küreselleşme ile artan uluslararası ticaret faaliyetlerinde az gelişmiş ülkelerin ulusal çıkarlarının korunması, düzenlenen uluslararası ticaret anlaşmalarıyla yaratılan olumsuz etkilerin önlenmesi ve küreselleşmeye uyum ilkelerinin yeniden belirlenmesi için gereken en doğru hükümlere ulaşılması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Bölgesel Kalkınma, Kalkınma Farklılıkları, Eşitsizlik, Bölgesel Eşitsizlik.

Jel Kodları: F6, O1.

ABSTRACT

It is observed in the World economy perspective that regional development differences cannot be still solved in our present day when global system continues. In fact, while it is known that there are income and development differences between the developed countries and underdeveloped countries of the World as from the ancient times of the history, it is clear that due consideration is not attached to the inequality problems. For this reason, it is tried to find the impacts of the utilization opportunities provided with globalization and the reasons leading the problems to continue within the scope of this research conducted on increasing the social and economic development levels in the underdeveloped countries thanks to the global system. Although too long years have passed after the starting of the globalization in the World, both there are development differences among the countries located in different regions and the social and economic development differences continue in the different regions within the own national boundaries of any country. The subject of completely removing the inequality and poverty that are the leading ones among the most important problems expected to be solved with the globalization system include the regional development analyses for the purpose of identifying, the intentions of the globalization policies and responsibilities of country government. According to the results of these analyses, while the impacts of the global system on the regional development differences are evaluated, it is aimed to reach the truest provisions required to protect the national interests of the underdeveloped countries in the international commercial activities increasing with the globalization, to re-identify the provisions of the harmonization to globalization and to prevent the negative impacts of the international trade agreements issued.

Key Words: Globalization, Regional Development, Development Differences, Inequality, Regional Inequality.

Jel Codes: F6, O1

1. GİRİŞ

Dünyada küreselleşme ile birlikte başlatılan uluslararası faaliyetlerin sonuçları ortaya çıkmaya başladıkça dünyanın farklı bölgelerinde bulunan ülkeler tarafından küresel sisteme aynı kolaylıkla uyum sağlanamadığı görülmektedir. Dünyanın farklı gelişme gösteren bölgelerindeki ülkeler arasında ve bazı ülkelerin ise kendi sınırları içinde yer alan farklı bölgeleri arasında sosyal ve ekonomik kalkınma farklılıkları halen devam etmektedir. Küreselleşmenin başlangıç yıllarında önce gelişmiş ülkeler arasında uluslararası ticaret faaliyetleri yüksek oranlarda gerçekleştirilmiş ve ortaya hegemonik güç olma rekabeti çıkmıştır. 2000’li yılların ikinci yarısından itibaren gelişmekte olan ülkelerin de küreselleşmeye katılımıyla başta Çin ve bazı doğu Asya ülkeleri olmak üzere gelişmekte olan ülkelerin ekonomik gelişimi hızlanmıştır. Ancak dünyanın tarihin eski çağlarından beri az gelişmiş olduğu bilinen bazı bölgelerindeki ülkelerin düşük kalkınma düzeyleri beklenen seviyeye halen ulaşamamıştır. Bu nedenle bölgeler arasında insani gelişme farklılıklarının ve yoksulluk sorunlarının devam ettiği bir dünyada küresel sistemin başarılı olduğunun kabul edilmesi mümkün olmamaktadır.

Bu çalışma kapsamında, küreselleşmenin hangi nedenlerden dolayı kalkınma sorunlarının çözülmesini sağlayamadığı, küreselleşme ile başlayan ekonomik faaliyetlerin olumlu ve olumsuz etkileri araştırılmakta ve yoksulluğun tamamen ortadan kaldırılmasına yönelik çarelerin belirlenmesine çalışılmaktadır.

Dünyada bölgesel kalkınma farklılıklarının giderilmesi ve az gelişmiş ülkelerde yaşayan insan topluluklarının insani gelişim düzeylerinin arttırılmasını sağlayan ekonomik büyümedir. Sürdürülebilir büyümeyi hedefleyen politikalarla aynı zamanda yaşam standartlarının

yükseltildiği bir kalkınma başarısı beklenmektedir. Ayrıca dünyanın en yüksek gelişme sağlamış ülkelerinin, büyük bir ekonomik güce sahip olmalarından başka özellikle gelir dağılımında adaletli olmayı da sağlamış ülkeler oldukları görülmektedir.

Türkiye’de küreselleşmeye uyumlu bir büyüme modeli benimsenirken kalkınma planları ile küresel sistemde daha fazla pay alması hedeflenmiştir. Bu açıdan küresel rekabet koşullarında büyüyen bir ekonomiye sahip olma amacıyla kendi sınırları içindeki bölgesel kalkınma farklarının düzeltilmesine yönelik önerilerin belirlenmesine çalışılmaktadır.

2. KALKINMA VE KÜRESELLEŞME

Kalkınma kavramı sadece üretim düzeylerinin kişi başına gelir miktarının artması değil aynı zamanda az gelişme gösteren ülke toplumlarında ekonomik, sosyal ve kültürel düzeylerin de yükseltilmesidir. Bir ülkede kişi başına düşen milli gelirin yükselmesinin ve üretim miktarlarının artmasının yanı sıra örneğin sanayinin milli gelir veya ihracat miktarlarındaki payının artması gibi yenilikler kalkınmanın önemli unsurlarındandır (Han, 1999, 14). Bu anlamda kalkınma, büyümeden daha geniş kapsamlı bir gelişme kavramı ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Milli gelirin yıllık artış oranı kalkınma hızı olarak ifade edilmektedir ancak uzun süreçte aynı zamanda sanayi ve hizmetler sektöründeki gelişmeler ile sosyal ve kültürel alanlardaki gelişmeler kalkınma olarak kabul edilmektedir. Dünyadaki ülkeler kalkınma ölçütlerine göre üç ayrı grupta yer almaktadır (Şahin, 2016, 12);

- “Çok gelişmiş ülkeler: Bu gruptaki ülkelerde kişi başına milli gelir en yüksek düzeydedir. ABD, Japonya ve Avrupa ülkeleri bu grupta yer almaktadır.
- Orta düzeyde gelişmiş ülkelerde kişi başına milli gelir miktarı da orta düzeydedir. Örneğin Türkiye, İsrail ve Rusya bu grupta bulunmaktadır.
- Gelişmekte olan ülkelerde kişi başına milli gelir düzeyi oldukça düşüktür ve az gelişmiş ülkelerde ise kişi başına milli gelir yoksulluk düzeyindedir”.

Dünyada küreselleşme sürecinde bölgesel kalkınma farklılıklarının çözümlenmesi bütün ülkeler ve toplumları açısından önemlidir çünkü kalkınma sosyal ve ekonomik refahın artışı anlamına gelmektedir ve aynı zamanda ülkelerin gelişmişlik düzeyini yansıtmaktadır.

Küresel sistemin etkilerinin farklı bakış açısıyla farklı yorumlarla değerlendirildiği günümüzde teknolojik gelişmelerin de katkısıyla gerçekten küresel boyutta bir sistem oluşturulmuştur. Bu sistemin ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel açılardan farklı etkiler yarattığı, bütün dünyayı kapsadığı ve halen devam etmekte olduğu kabul edilmektedir. Küreselleşme taraftarları ve karşıtları tarafından yaratılan büyük bir tartışma platformunda belki de dünyanın en geniş kapsamlı literatürü küreselleşme konusunda oluşturulmuştur.

Küreselleşme taraftarı olanlar tarafından, yeni ekonomik sistemin bazı olumsuzluklar yaşansa da nihai hedefin herkesin yararına olacağı, dünyanın global bir köy haline geleceği ve bu süreçte tüm bireylerin ve ulusların kendilerine has becerilerine uygun görev dağılımları sayesinde genel bir refah düzeyi sağlanacağı iddia edilmektedir.

Küreselleşme karşıtları ise bu sistemin sömürünün küreselleşmiş hali olduğu ve gelecekte bu sömürünün daha da artacağı dolayısıyla da dünyayı çok ciddi sosyo-ekonomik sorunların beklediğine yönelik yoğun tartışmalar yapmaktadır. Sisteme eleştirel yaklaşan grubun ön plana çıkardığı konular arasında az gelişmişlik, gelir dağılımı bozuklukları, yoksulluk sorunu, insani gelişme çarpıklığı, çevre kirliliği, kültürel olumsuzluklar başta gelmektedir. Benzer ekonomik ve sosyal sıkıntılardan kurtulmanın bir çaresi olarak toplumların yapısına uygun kalkınma politikaları olması gerektiği ifade edilmektedir.

Küreselleşmenin sonuçları arasında özellikle bölgesel kalkınma farklılıklarının değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu çalışmada bir taraftan dünya genelinde bölgesel farklılıkların analizleri yapılırken aynı zamanda Türkiye örneği üzerinde bölgesel eşitsizliklerin önlenmesine yönelik gelişmelere yer verilmektedir.

3. KÜRESELLEŞME VE DÜNYADA BÖLGESEL KALKINMA FARKLARI

Küreselleşmenin ilk adımları, ikinci dünya savaşından sonra Avrupa devletlerinin savaşın olumsuz etkilerinden kurtulmaya çalışmaları, ABD'nin dünyanın hegemonik gücü olarak kabul edilmesi ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin dağılması gibi önemli değişimlerin ardından başlamıştır. Bu dönemde, serbest piyasa ekonomisini savunan ABD liderliğindeki grupta yer alan ülkeler küreselleşme nedeniyle oluşması muhtemel sosyal olumsuzluklara karşı bazı sosyal hakların sağlanmasına yönelik politikalar uygulanmıştır. Diğer taraftan planlı ekonomiyi savunan grupta yer alan ülkeler tarafından liberal ekonomiyi içeren politikalar uygulanması tercih edilmiştir.

Serbest piyasa ekonomisine küresel sistem politikalarıyla yön veren gelişmiş batı ülkeleri, rakip ekonomik sistemin çöküşü ile birlikte liberal ekonomi politikasını terk etme olanağı bularak küresel ekonomik sistemin temellerini atmıştır. Dünya piyasasının serbest işlemesine dayanan ve ekonominin müdahale olmadan daha verimli işleyeceğini iddia eden klasik serbest piyasa ekonomisinin küresel şartlara uyarlandığı, uluslar üstü örgütler vasıtasıyla tüm dünyanın uyum sağlamanın beklendiği küreselleşme süreci başlatılmıştır. Küreselleşme ile küresel serbest ticaretin önündeki tüm engellerin kaldırılması, doğrudan ve dolaylı yatırımların serbestleşmesine yönelik politikaların uygulanması ve siyasi gücün uluslar üstü kurumlara devrinin amaçlandığı açıklanmaktaydı. Dünya barışı, sosyal, siyasi ve askeri politikalar için Birleşmiş Milletler, küresel ticaret için Dünya Ticaret Örgütü, küresel finans sistemi için ise Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu yanı sıra bölgesel kalkınma ajansları ve bölgesel bankalar gibi diğer kurumların da bu amaçlar için oluşturulduğu ifade edilmektedir.

Küreselleşme, kısa süre içinde hızla yükselen uluslararası ticaret faaliyetleriyle aynı zamanda teknolojik gelişmelerin de etkisiyle artan iletişim ve ulaşım olanaklarıyla önce sadece gelişmiş ülkeler tarafından gerçekleştirilen uluslararası ticaret faaliyetleri sonucunda dünyada bölgesel farkların artışı hızlandırmıştır. Daha sonra özellikle doğu Asya ülkeleri tarafından gösterilen başarılı performansla birlikte diğer gelişmekte olan ülkelerin de katılımının artmasıyla ekonomik büyüme sağlanabilmiştir ancak bölgesel kalkınma farkları artarak devam etmektedir. Çünkü küreselleşme politikalarıyla artan uluslararası ticaret faaliyetleri çerçevesinde gelişmiş ülkelerin devasa şirketlerinin çoğunluğu tarafından yapılan yatırımlarla az gelişmiş ülkelerle yapılan uluslararası ticaret anlaşmalarıyla bu bölgelerdeki ucuz işçilik ve üretim fırsatlarının ele geçirilmesiyle, küreselleşme ana hedefinden uzaklaşmıştır.

Aradan geçen uzun bir süreçten sonra küreselleşmenin etkileri ortaya çıkmaya ve sonuçları yaşanmaya başladıkça, dünyanın en az gelişmiş olan ülkelerinde insanların halen çok zor koşullarda yaşamlarını sürdürmeye devam etmek zorunda kaldıkları görülmüştür ve küreselleşmenin dünyadaki bütün ülkeler ve toplumları üzerinde aynı yararlanma olanaklarını sağlayacağına dair görüşler doğrulanmamıştır.

Dünyanın farklı bölgeleri arasındaki gelişmişlik farklılığını yaratan sorunlara çözüm getirilmesi beklenirken, yabancı yatırımcılar tarafından az gelişmiş ülkelerde kurulan üretim tesislerinde ucuz işçilik koşullarında maliyetlerin düşürülmesi ve yöreye özgü ürünlerin bu şirketler tarafından pazarlanması sonucu gelirlerinin arttırılması ile karşılaşmaktadır. Başlangıçta bu ülkelerdeki işsizlik sorunlarının azalacağı düşünülmekle birlikte çok uluslu şirketler tarafından, gerek üretim gerekse pazarlama alanlarında özellikle uzun süreli çalışma saatlerine karşılık ödenen işçilik ücretinin çok düşük olması yanı sıra daha ziyade mevsimlik olanlar işlerde insanlara sürekli gelir elde etme olanağı sağlanamadığı ve uzun süren işsizlik

dönemleri yaratıldığı gibi nedenlerden ev sahibi ülkelerin ulusal çıkarlarının göz ardı edildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenlerle küreselleşmenin sorgulanması amacıyla yapılan analizlerde, hızla artan uluslararası doğrudan yatırım faaliyetlerinin paylaşımı, küresel ticarete katılım için gerekli olan ekonomik güç eşitsizliği, yoksulluk sorunlarının devam etmesi ve insani gelişme endeksi farklılıkları vurgulanmaktadır. Bu kapsamda örneğin dünyada ulusal ekonominin küresel ekonomiye entegrasyonu için önemli bir unsur sayılan doğrudan yabancı yatırımların 1990'lı yılların başında toplam stoklarının %75'inin ve doğrudan yabancı yatırım akışının %60'ının sadece üç ülkede toplandığı ve Kuzey Amerika, Avrupa Birliği ve Japonya üçlüsünün uluslararası yatırımların kaynağı ve yönlendiricisi olduğu, akışların özellikle bu üçlü arasında yoğunlaşması ile ABD'nin doğrudan yabancı yatırımların net ithalatçısı, Japonya'nın ise net ihracatçısı olan ve en fazla yararlanma sağlayan ülkeler olduğu açıklanmaktadır (Hirst, 2003, 91). Ayrıca doğu Asya ülkeleri tarafından çok başarılı bir performans gösterilmesi hakkında; "Küreselleşme politikalarını Doğu Asya'nın olumlu kullanabildiği çünkü uluslararası ekonomik kurumlar tarafından hiçbir müdahale görmedikleri gibi Doğu Asya'daki bazı ülkelerin küreselleşmeyi kendilerine göre düzenlediği, çok büyük bir hızla ekonomik bakımdan gelişmekte oldukları ve yoksulluğun büyük bir hızla azaldığı, küreselleşmeden yararlandıkları çünkü bu ülkelerde genelde, IMF ve diğer uluslararası ekonomik kurumlar tarafından küreselleşme düzenlemeleri ve uygulamaları yapılmadığı, böylece onların küreselleşmeyi kendileri için çalışır hale getirebildikleri" açıklanmaktadır (Stiglitz, 2004, 210).

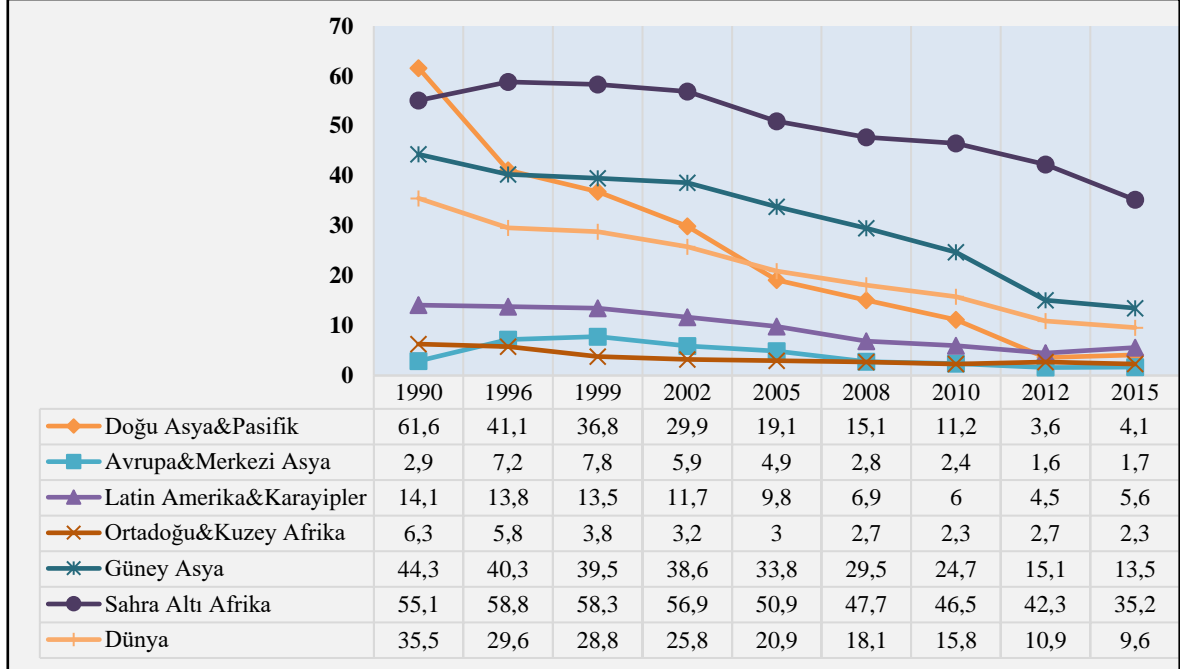
Bu dönemde World Bank (Dünya Bankası) veya International Monetary Fund (IMF) gibi uluslararası finans örgütlerinin az gelişmiş ülkelerin borçlarını silme veya azaltması önerileri artmaya başlamıştır. Gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelerle bu ülkelerin kalkınmalarına yönelik ticaret anlaşmaları yapmaları gerektiği öngörülmektedir. (Oxfam, 2000, 8). Dünyada küresel kalkınma hakkında, "Adil paylaşım açısından, küreselleşen dünya ekonomisi ile birçok ülke içinde zengin ve yoksul insanlar ile ayrıca zengin ve yoksul ülkeler arasındaki farkın artmakta olduğu, bu nedenle bazı sosyal bozulmalar ve gerginliklerin ortaya çıkmasına neden olduğu, hem uluslararası ve hem de ulus içinde adil paylaşımı sağlamak, demokrasiyi güçlendirerek toplumların ayakta kalmasını sağlamak gerektiği" önerilmektedir (Lechner, 2015, 439). Diğer taraftan ülke yönetimlerinin büyük sorumluluğu bulunduğu, bu nedenle her ülkenin yöneticileri tarafından uyum kararları alınmasına gereksinim duyulmasından yola çıkılarak olumlu sonuçlar elde edilmesinin sağlanacağı açıklanmaktadır.

Küreselleşme etkilerinin değerlendirildiği analizlerde küreselleşme ile dünyada büyük gelir artışları gerçekleştirmiş olan gelişmiş ülkeler ve çok uluslu şirketler bulunmasına karşılık aynı zamanda bazı bölgelerde en önemli sorun olan yoksulluğun devam ettiği gösterilmektedir. Çünkü dünyadaki insanların bir kısmı yoksulluk sınırının altında hatta bazı bölgelerde açlık sınırında yaşamaktadır ve binlerce insan yoksulluğa bağlı nedenlerden dolayı ölmektedir (Kabaş, 2010, 14).

Küresel ekonomi sürecinde gelişmiş ülkelerin kişi başına milli gelirleri yükselirken dünyanın az gelişmiş bölgelerinde halen düşüş yaşanmasının ve bazı Güney Afrika ülkelerinde açlık sınırında yaşamaya zorlanan topluluklar bulunmasının temel nedenleri arasında küreselleşmenin olumsuz etkileri olduğu iddia edilmektedir. Bu süreçte ekonomik büyümenin ülkelerin kalkınma olgusunu nasıl etkilediği, küresel kalkınma odaklı gelişmenin bazı ülkelerdeki yoksulluğu neden ortadan kaldıramadığı ve küreselleşmenin başarılı olup olmadığı sorgulanmaktadır. Dünya Bankası tarafından yapılan bölgesel yoksulluk analizlerinin sonuçlarına göre küreselleşme ile beklenen çözümlerin sağlanamadığı ve geleceğe dair yapılan tahminlerde yoksulluk sorununun tamamen çözümlenmesinin mümkün olmayacağı düşünülüyor açıklanmaktadır (World Bank, 2005, 20). Aşağıdaki grafikte dünyada yoksulluğun bölgesel dağılım yüzdelerinin 1990 ve 2016 yılları arasındaki eğilimi gösterilmektedir (W.B. 2017). Grafikten görüldüğü gibi dünyada yoksulluk oranı 1990 yılında

% 35,5 iken 2015 yılına gelindiğinde % 9,6 oranına düşerek azalmıştır ancak halen Sahra Altı Afrika bölgesinde yoksulluk % 35,3 oranındadır ve güney Asya bölgesinde % 13,5 oranında devam etmektedir. Diğer bölgelerde de düşüş eğilimi bulunmakla birlikte küreselleşme ile yoksulluk sorununun çözümlenemediği açıktır.

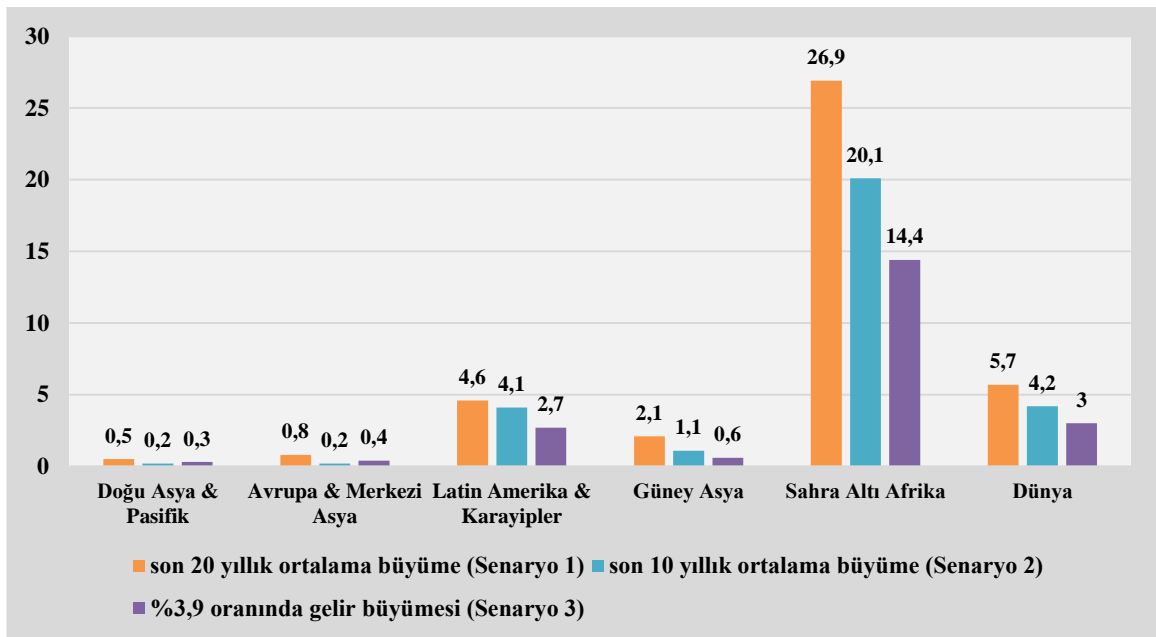
Grafik 1: Yoksulluğun Bölgesel Dağılımı (%) 1990 – 2016

Kaynak: World Bank, Poverty 2017.

Dünyada yoksulluğun bölgesel dağılımı hakkında geleceğe dair yapılan tahminlerde örneğin 2030 yılına gelindiğinde de Dünya Bankası tarafından açıklanan raporlarda Sahra Altı Afrika bölgesinde yoksulluk sorununun tamamen ortadan kaldırılmasının beklenemediği aşağıdaki grafikte gösterilmektedir. 2030 yılında dünya genelinde ortalama %3 oranında, Sahra altı Afrika bölgesinde % 14,4 oranında yoksulluk oranı olmasının beklediği gösterilmektedir.

Grafik 2. 2030 Yılı Tahmini Yoksulluk Oranları

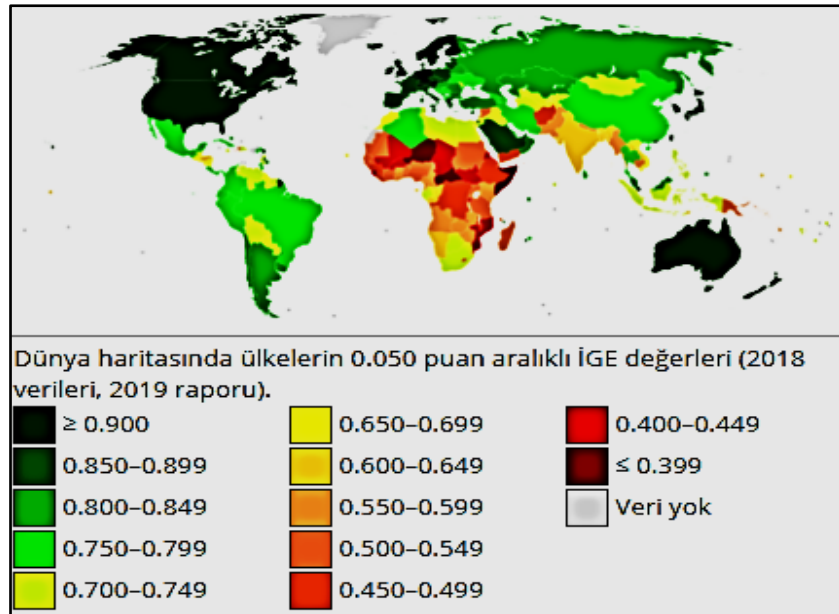
Kaynak: World Bank Group, Poverty, s.2

Ekonomik olarak büyüme ile kalkınma sağlanması hakkında yapılan yorumlarda, küreselleşme sürecinde başarılı bir performans göstermiş olan Çin, Brezilya veya Hindistan... gibi bazı ülkelerin ekonomik olarak dünyanın büyük ekonomileri arasına girmiş olmalarına karşılık kalkınma sıralamasında daha alt sıralarda yer aldıklarına dikkat çekilmektedir. Örneğin Çin küreselleşmenin etkisiyle dünyanın en büyük ekonomileri arasında görülmektedir ancak Çin'den çok daha küçük ekonomiler olarak İsveç, Norveç veya Finlandiya gibi bazı ülkelerin kalkınma düzeylerine henüz ulaşamamıştır. Sosyal kalkınma konusunda bir ülkedeki insanların yaşam kalitelerinin yüksekliği temel ölçü olarak değerlendirildiğinde bir ekonominin gücünün toplumlarının refah düzeyleri ile ölçülmektedir. Bu konuda ülke nüfusunun fazlalığı ve refah paylaşımının ülkenin tüm bölgelerine dağılımı önem kazanmaktadır.

Kalkınmanın amacı insani gelişme değerlerini yükseltmek ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması olduğuna göre; dünyada bütün bölgelerin insani gelişme endeksinin gösterildiği aşağıdaki dünya haritasında 0.900 ve üstü veya 0.399 ve altı insani gelişme endeksine sahip bölgeler bulunması dünyada bölgesel kalkınma farklılığının halen devam ettiğini açıklamaktadır. Bu nedenle küreselleşme sonucunda bölgesel kalkınma eşitsizliğinin çözümlenemediği kabul edilmektedir (Unctad, 2019, 181).

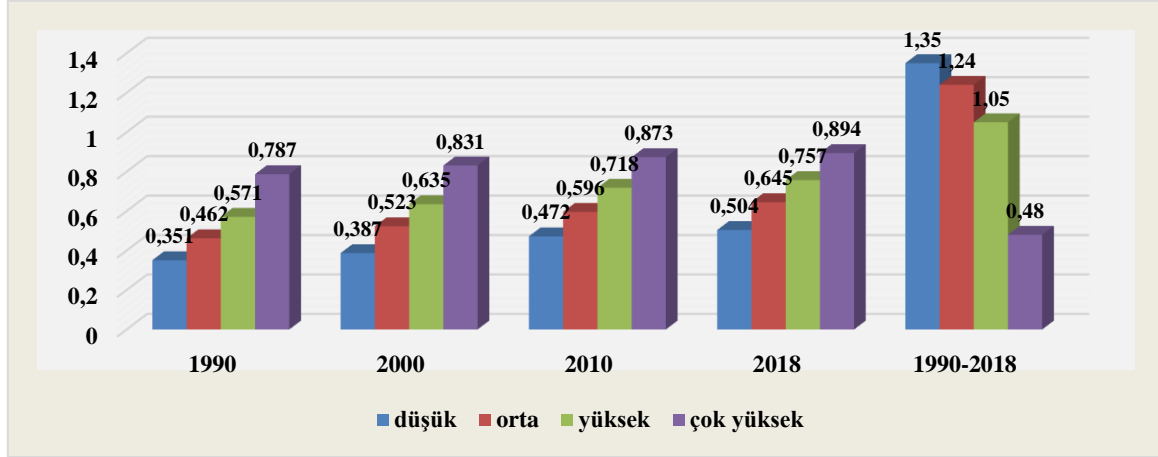
Dünyadaki en düşük insani gelişme endeksi Sahra Altı Afrika ve Güney Asya bölgelerinde olmak üzere dünyanın sadece iki bölgesinde, orta düzeyde insani gelişme endeksi ise, dünyanın Latin Amerika & Karayipler, Avrupa & Merkez Asya, Doğu Asya & Pasifik ve Arap Ülkeleri bölgelerinde görülmektedir (Unctad HDI, 2019).

Şekil 1. Dünya Haritasında Ülkelerin İGE değerleri – 2019

Kaynak: Unctad, HDI, 2019

Dünyada insani gelişme endeksi düzeylerinin 1990 ve 2018 yılları arasında küreselleşme etkisiyle gerçekleştirilen değerlerinin gösterildiği aşağıdaki grafikte, dünyadaki düşük insani gelişme endeksinin 1990 yılında 0,351 iken 2017 yılında 0,504 olduğu görülmektedir. Çok yüksek insani gelişme endeksi ise 1990 yılında 0,787 iken 2017 yılında 0,894 olmuştur. Buna göre aynı süreçte düşük insani gelişme endeksinin artış oranı % 1,35 iken çok yüksek insani gelişme endeksi oranı % 0,48'dir.

Grafik 3. Dünyanın İnsani Gelişme Endeksi (1990-2018)

Kaynak: Human Development Report, 2019.

Bu sonuçların etkisiyle öncelikle Birleşmiş Milletler örgütü tarafından az gelişmiş bölgelerdeki yaşam koşullarının düzeltilmesi ve insani gelişimin daha yüksek oranlarda sağlanması amacıyla bölgesel farklılıkların azaltılmasına ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin uygulanmasına yönelik çalışmalar kapsamında hazırlanan raporlarda yoksulluğun ortadan kaldırılması için gelişmiş ülkeler ve çok uluslu şirketler az gelişmiş ülkelerle işbirliği yapmaya çağırılmaktadır (Donoher. 2017, 49).

Dünya ekonomi tarihinde bölgesel farklılıkların azaltılması ve ihtiyacı olan bölgelerin kalkınmasını sağlamak konusunda resmi veya özel kurumlar aracılığıyla kalkınma ajanslarının kurulduğu görülmektedir. Örneğin ikinci dünya savaşından sonra bu savaşın yarattığı ekonomik ve sosyal çöküşten kurtulmak isteyen ülkeler kurulan kalkınma ajansları ile oldukça yüksek yararlar sağlamıştır. Bu nedenle küreselleşme sürecinde hiçbir konuda kalkınma sağlayamayan bölgeler için benzer kalkınma stratejileri düzenlenmeye başlanmıştır. Bu amaçla kurulan bölgesel kalkınma ajansları tarafından bölgeler arasında dengeli bir yatırım faaliyeti kurulması, elde edilecek ekonomik ve sosyal refahın bölgeler arasında eşit dağıtılması amacına yönelik ilkeler belirlenmiştir. Bölgesel kalkınma ajansları bölgesel stratejilerin uygulanması, girişimciliğin desteklenmesi, altyapı hizmetlerinin sunulmasının sağlanması, kalkınma için çözümler sunulması ve finansal destekler sağlanması gibi hedefler için görevlendirilmiştir. Bölgesel refahın artırılması için belirlenen ara hedefler açıklanmıştır (Altınışik 2010, 11);

- Bölgelerin ekonomik olarak kalkınmasını desteklemek,
- Yatırımları arttırmak, rekabet gücünü arttırmak,
- İş bulma olanaklarını arttırmak,
- Bölgelerdeki yöreye özgün becerileri geliştirmek,
- Sürdürülebilir kalkınmayı desteklemek,
- Sanayiye geliştirecek ortamlar yaratmak,
- Bölgede yabancı firmaların bulunması ve çoğalmasını desteklemek,
- Rekabet gücü yüksek yenilikçi firmaları desteklemek,
- Uluslararasılaşma girişimlerini teşvik etmektir.

Dünyada küreselleşme ile birlikte yeniden düzenlenen kalkınma politikaları, bölgesel kalkınma ajanslarının daha fazla önem kazanmasını ve bu ajansların faaliyetlerinin de yeniden düzenlenmesi ihtiyacını beraberinde getirmiştir (Karasu 2009, 6). Ayrıca bölgesel kalkınma ajanslarının yasal statüleri de ülkelere göre farklılık göstermektedir ve bu nedenle yeni kalkınma anlayışına göre farklı statüde yapılandırılan çok sayıda kalkınma ajansı kurulmuştur (Özen. 2005, 2). Örneğin Avrupa Birliği'ne üye olan ülkelerde kurulan kalkınma ajanslarında

görevler özel sektör ve sivil toplum ortaklığıyla yürütülmektedir ve kalkınma ajansları şirket olarak faaliyet göstermektedir. Batı Avrupa ülkelerinde sınırlı sorumlulukları olan kamu şirketleri olarak kurulmuş olan bölgesel kalkınma ajansları da bulunmaktadır (Eroğlu ve Kum 2010, 173). Bölgesel kalkınma ajansları farklı ülkelerde kalkınma ajanslarının yasal statüleri farklı olsa da bazı ortak özellikleri de bulunmaktadır. Bunlar, özel yasal kurallara tabi olan, organizasyon ve finansman yapıları aynı olan kuruluşlardır (Sert 2012, 130). Dünyadaki ülke uygulamalarında bölgesel kalkınma ajanslarının ağırlıklı olarak kamu kuruluşları statüsünde kurulduğu ve dünya genelinde bölgesel kalkınma ajanslarının finansal ihtiyaçlarının büyük kısmının kamu tarafından karşılandığı görülmektedir (Yılmaz 2019, 1-5).

Kalkınma ajanslarının faaliyetleri sonucunda bölgesel kalkınmanın sağlanmasında genel olarak; bölgeye ait hazırlanan planlar için kullanılacak yatırım ve desteklerin yeterli olması, bölge dışına göç edilmesinin önlenmesi, üretim ve dış ticaret projelerinin desteklenmesi ve bölgenin rekabet gücü kazanmasına yönelik politikalar uygulanması önerilmektedir. Ayrıca bölgede iletişim ve ulaşım altyapısının geliştirilmesi ve bölgede sağlık kurumları ve üniversiteler kurulmasına önem verilerek kalkınma ajansının faaliyetlerine katkı sağlanmasına dair öneriler çoğunluktadır (Pehlivan 2016, 403).

4. KÜRESELLEŞME VE TÜRKİYE'DE BÖLGESEL KALKINMA

Türkiye'de önceki yıllardan beri bölgeleri arasındaki gelişmişlik farklarını gidermek için devamlı bir çaba gösterilmektedir ve bütün bölgelerde daha yüksek kalkınma sağlanmasına yönelik olarak izlenen politikalar ekonomik koşullara göre değişkenlik göstermektedir. Aynı zamanda dünyada küreselleşme ile gelişen ekonomik koşullar Türkiye'nin bölgesel farklılıkları üzerinde de etkili olmuştur. Bu süreçte Türkiye küreselleşmeye uyum politikalarında olduğu kadar bölgesel kalkınma politikalarında da farklı uygulamalar başlatmıştır. Ülkenin küreselleşme ile birlikte artış gösteren uluslararası ticaret faaliyetlerine uyum açısından her bölgede eşit katılım olanaklarının bulunmaması nedeniyle bölgesel gelişme farklılıkları artarak devam etmektedir.

Türkiye'nin bölgesel kalkınma düzeylerindeki farklılıklar konusunda, önceki yıllarda olduğu gibi özellikle Marmara bölgesinde küreselleşmeden yararlanma olanaklarının daha fazla olmasına karşılık özellikle doğu ve güneydoğu Anadolu bölgelerinde aynı olanakların sağlanamaması nedeniyle istenen kalkınmaya düzeylerindeki farklılığın düzeltilmediği görülmektedir. Ancak son yıllarda Türkiye'nin farklı bölgelerinde bu konuda önemli çalışmalar yapılmakla birlikte bölgeler arasındaki coğrafi ve sosyoekonomik farklılıklar nedeniyle, sahip oldukları kaynaklar, ulaşım olanakları, alt yapı düzenlemelerinin yeterliliği ve nitelikli işgücü sayısı gibi konularda sorunlar bulunmasına bağlı olarak küreselleşmeye eşit düzeyde katılım sağlanması mümkün olmamaktadır.

Aşağıdaki tabloda Türkiye'ye giren doğrudan yabancı yatırımların sahibi olan şirket sayıları gösterilmekte, 1954 ve 2018 yılları arasındaki süreçte bu faaliyetlerin bölgesel dağılım payı açısından değerlendirilmektedir. Marmara bölgesinde küreselleşmeden önceki döneme göre küreselleşmeye katılımın başladığı 2000'li yılların ikinci yarısından itibaren artış eğilimi görülmektedir ve 2018 yılına gelindiğinde Marmara bölgesi ülkenin diğer bölgelerine kıyasla çok daha fazla sayıda yabancı yatırımcı tarafından tercih edilmiştir. Sıralamada Akdeniz ve Ege bölgelerinde de doğrudan yabancı yatırımların arttığı görülmektedir. Doğu ve güneydoğu Anadolu bölgelerinde aynı gelişme sağlanamadığına göre Türkiye'deki bölgesel farklılığın halen devam etmekte olduğu anlaşılmaktadır (HM 2019).

Tablo 1. Türkiye’de Doğrudan Yabancı Yatırımların Bölgesel Dağılım Payı 1954 – 2018

BÖLGELER Şirket Sayısı	1954- 2001	2006	2007	2008	2009	1954- 2010	1954- 2018
Marmara	3.864	9.086	10.643	12.214	13.837	14.877	40.717
Akdeniz	536	2.273	2.750	3.244	3.565	3.796	9.235
Ege	665	2.146	2.573	2.899	3.157	3.329	5.025
İç Anadolu	638	1.180	1.224	1.410	1.587	1.693	3.153
Karadeniz	79	118	-	-	-	-	-
Güney Doğu Anadolu	44	103	-	-	-	-	1.979
Doğu Anadolu	15	49	-	-	-	-	-
Diğer	-	-	1.118	1.312	1.474	2.755	5.232
Toplam	5.841	14.955	18.308	21.079	23.620	26.450	65.341

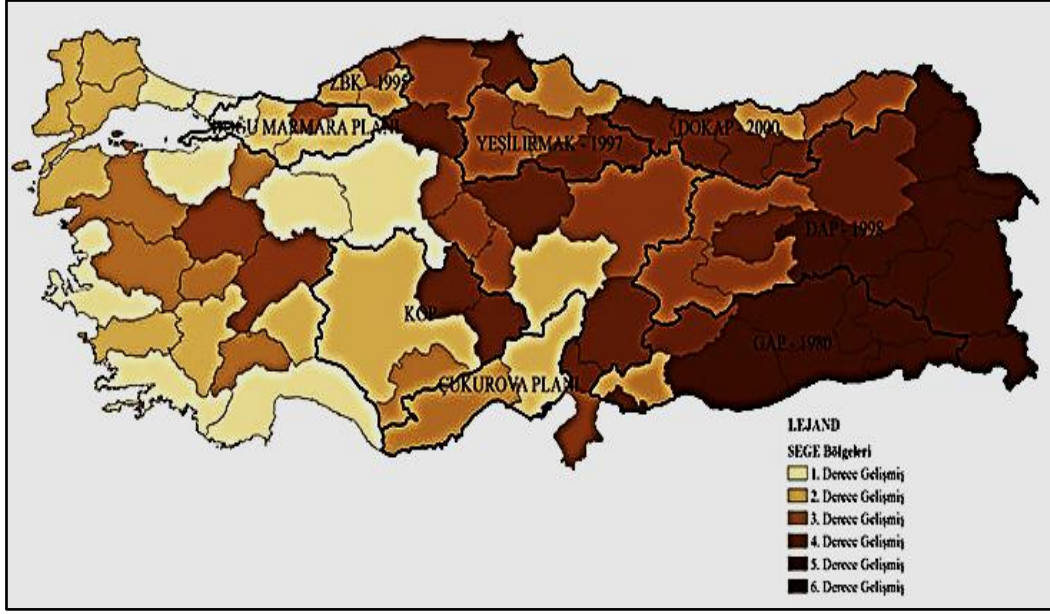
Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, Yased 2002- 2007- 2019 Raporları.

Dünyada olduğu gibi Türkiye içinde de düşük kalkınma gösteren bölgelerde genellikle başlangıçtan beri var olan ve düzeltilemeyen ekonomik ve yapısal sorunlar bulunmaktadır ve coğrafi yapıdan kaynaklanan şartlar bölgesel politikaların sonuçlarını etkilemektedir. Bölgenin sosyo kültürel açıdan yapısal özellikleri de etkili olmaktadır çünkü az gelişmiş bölgelerdeki alt yapı, eğitim, kültür, sağlık gibi alanlardaki nitelikler sonuç alınmasında belirleyici olmaktadır. Bölgelerde yaşanan doğal afetler, ülkenin ekonomik sorunları veya küresel krizlerin yansımaları, bölgesel kalkınma politikalarının uygulanmasını etkilemiştir.

Bir ülkenin kalkınması ile tüm bölgelerinin kalkınması arasında önemli bir ilişki bulunmaktadır çünkü tüm bölgeler ülke bütünlüğünü oluşturduğuna göre her bölgenin kalkınma düzeyinin ülke ekonomisini etkileyeceği açıktır. Bu nedenle bölgesel kalkınma, ülke içerisindeki bölgelerin sürdürülebilir kalkınma ve bölge refahının artırılması hedeflerini gerçekleştirme faaliyetleri olarak ifade edilmektedir (İldırar 2004, 16). Bu amaçla ülkede kalkınma yaklaşımı bölgesel kalkınma ajansları oluşturularak bölgelere özgü kalkınma modeline dönüştürülmüştür. Bölgesel kalkınma ajanslarının temel amaçları; bölgede girişimciliğin artmasına yönelik destek gösterilmesi, işbirliği yapılarak bölgesel çözümlerin belirlenmesi, gerekli finansal desteklerin sağlanması için çözüm aranmasıdır (Maç 2006, 6). Türkiye’de bu amaçla kurulmuş olan 26 bölgesel kalkınma ajansı bulunmaktadır. Bölgesel kalkınma ajansları, hem bölge içinde hem de bölgeler arasında bulunan kalkınma farklarının azaltılması amacıyla, yöresel potansiyeli harekete geçirerek bölgenin rekabet gücünün geliştirilmesi için çalışmalar yapmaktadırlar (Arslan 2005, 274).

Ülkemizde doğal ve beşerî koşullar nedeniyle bölgesel gelişmişlik bakımından önemli farklılıklar bulunması nedeniyle bölgelerin gelişmişlik düzeyleri arasındaki farkı azaltmak amacıyla bölgesel kalkınma projeleri geliştirilmiştir. Başlıcaları; GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi- 9 il), DAP (Doğu Anadolu Projesi – 16 il), KOP (Konya Ovaları Projesi), DOKAP (Doğu Karadeniz Projesi- 7 il), ZBKP (Zonguldak, Bartın, Karabük Bölgesel Gelişme Projesi) ve YHGP (Yeşilirmak Havzası Gelişim Projesi – 4 il)’dir.

Şekil 2. Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Planı Yapılan Bölgeler – 2018

Kaynak: Kamu İdaresi.net, 2019.

Son yıllarda sosyo ekonomik olarak güçlü, uluslararası piyasada rekabet gücü artmış olan ve refah düzeyi yüksek bölgeleriyle kalkınmış bir ülke için Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisi düzenlenmiştir. 2023 yılında ulaşmak üzere dört genel amaç belirlenmiştir (Kalkınma Bakanlığı 2014, 110);

- “Ülkede bölgesel gelişmişlik farklarının azaltılarak refah düzeyinin ülke genelinde dengeli olarak yayılmasının sağlanması,
- Türkiye’deki bütün bölgelerin kalkınma düzeylerinin değerlendirilmesi ve rekabet güçlerinin artırılmasıyla milli kalkınmaya katkı sağlanması,
- Türkiye’nin tüm bölgelerinin ekonomik ve sosyal olarak güçlendirilmesi,
- Ülke genelinde her bakımdan dengeli bir düzen kurulmasıdır”.

Bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının azaltılması, genel olarak yaşam kalitesinin artırılması ve hizmetlere erişimin sağlanması hedeflenmektedir. Bu çerçevede, öncelikle bölgelerin küresel rekabet gücünün artırılmasına yönelik planlar yapılması, alt yapı eksikliklerinin tamamlanması, sağlık kurumları ve üniversite kurulması gibi faaliyetlerin hızlandırılması, ekonomik ve sosyal uyumun güçlendirilmesi kapsamında nitelikli işgücünün artırılması önerilmektedir.

5. SONUÇ

Dünyada sosyal kalkınmanın temel amacı toplumlara refah düzeyi yüksek bir yaşam sağlayabilmektir ancak küreselleşme sürecinde ekonomik kaynaklar ve finansal zenginlik artarken yoksulluk tamamen yok edilememiş ve bölgesel insani gelişme farklılıkları düzeltilememiştir. Küreselleşmenin başlangıç yıllarındaki vaatlerin aksine yoksul bölgelerin kalkındırılması olması gereken asıl amaç gözden kaçırılarak kalkınma genellikle ulusal gelirin büyüklüğü ile ölçülmeye çalışılmıştır. Gerçek bir kalkınma kriteri olarak ülke gelirlerinin artırılması önemlidir ama bir ülkenin kalkınmasının sadece gelir boyutunda düşünülmemesi aynı zamanda gelir dağılımının dengeli olması gerekmektedir. Çünkü insani kalkınma aslında sadece ekonomilerin değil aynı zamanda insanların da zenginliğinin artırılmasına bağlıdır.

Küreselleşme ile dünyada olduğu gibi Türkiye’de de bölgesel kalkınma farklılıklarına çözüm getirilemediği hakkında, bir taraftan bu sorunların çözümüne yönelik küresel sistem

politikalarıyla çare aranmadığı, diğer taraftan bölgesel kalkınma düzeylerinin düşük olduğu bilindiği halde bazı az gelişmiş ülkelerdeki devlet yönetimlerinin sorumlulukları olmasına rağmen ulusal çıkarların korunmasına yönelik kararlar verilmediği düşünülmektedir. Ayrıca küresel sisteme katılım konusunda, gelişmiş ülkeler küreselleşmenin başlangıcından itibaren güçlü ekonomik ve sosyal kalkınma nitelikleri sayesinde az gelişmiş ülkelere göre daha avantajlı olmaktadır. Buna karşılık gelişmekte olan ülkelerin küreselleşmeye katılımı ancak 2000'li yılların ikinci yarısından sonra artış göstermektedir. Dünyadaki az gelişmiş ülkelerde ise beklenen ekonomik büyüme ve kalkınma özellikle bazı bölgelerde mümkün olamamıştır. Ekonomik olarak büyüme performansı başarılı olan ülkelerde bile kalkınma sorunlarının devam ediyor olması nedeniyle küresel ekonomi sisteminin daha ziyade gelişmiş ülkelerin çıkarlarına yönelik kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Gelişmekte olan ülkelerin yararlanma olanakları artmakla birlikte küreselleşme ile eski sorunların tamamen yok edilemediği anlaşılmaktadır. Dünyanın her bölgesinde insani gelişme düzeylerinde istenen gelişmenin gerçekleştirilememesi nedeniyle küreselleşme eleştirilmektedir. Az gelişmiş bölgelerde ülkelerin kendi kalkınma hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla ekonomik ve sosyal gelişim politikalarında iyileştirme stratejileri belirlenmesi ve kalkınma projeleri planlanması gibi reformların gerektiği görülmüştür. Geleceğe dair önlemler alınması adına, bölgesel kalkınma farklılıkları ile ilgili sorunların çözümlenmesine yönelik olarak yapılması gerekenler konusunda, örnek olarak gelişmiş ülkelerin kalkınma düzeylerini arttırmak amacıyla başlangıçta bilimsel ve teknolojik gelişmenin yanı sıra sanayileşmeye paralel iş olanaklarının arttırılmaya ve çalışma koşullarının iyileştirilmesini sağlamaya çalıştığı vurgulanmakta ve önerilmektedir.

Bölgesel gelişme farklılığı sorunlarını yaşayan az gelişmiş ülkelerin, küreselleşme nedeniyle yaratılan olumsuz etkileri kendi yararlanma olanaklarını arttırmaya yönelik çevirmeleri için, öncelikle uluslararası ticarete rekabet gücünü arttırmak amacıyla teknolojiyi kullanmaları ve kendi ürünlerini pazarlayabilmeleri gerekmektedir. Yoksa küresel rekabet piyasasında faaliyet gösteren taraflar büyük kazançlar elde ederken, diğer tarafın sürekli kayba uğraması kaçınılmaz olacaktır. Dolayısıyla, söz konusu ülkelerde ekonomik ve mali politika önlemleri alınması, işgücünün eğitim düzeyi ile araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin geliştirilmesine önem verilmesi ve uluslararası ticaret faaliyetlerinde yapılan işbirliği kapsamında ulusal çıkarların korunması gerekmektedir. Sonuç olarak ekonomik küreselleşme sürecinin yarattığı kazançların ve kayıpların bölgesel bloklar, ülkeler, şirketler ve bireyler arasında paylaşımının adaletli dağılımının sağlanması gerektiği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- ALTINIŞIK, S. & PEKER, H.S. 2010. Bölgesel Kalkınma Ajansları, Ekonomik Önemi, Avrupa Birliği ve Türkiye'deki Durumları. Bütçe Dünyası Dergisi. Sayı 34, No:2148, 11
- ARSLAN, K. 2005. Bölgesel Kalkınma Farklılıklarının Giderilmesinde Etkin Bir Araç: Bölgesel Planlama ve Bölgesel Kalkınma Ajansları. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, s: 276.
- DONOHER, W. J. 2017. The Multinational and the Legitimation of Sustainable Development. International Journal. 49, Indiana, United State University.
- EROĞLU, M., ve KUM, M., 2010, Türkiye'de Kalkınma Ajanslarının İdari Teşkilat İçindeki Yeri, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 35, Ocak-Temmuz 2010 ss.175-198 http://iibf.erciyes.edu.tr/dergi/sayi35/eroglu_kum.pdf
- HAN, E. 1999, İktisadi Kalkınma, Eskişehir: Anadolu Yayınları, 14.
- HDR, Human Development Report, 2015, Work for Human Development. http://www.human_development-report.com Erişim tarihi: 11.09.2018.
- HIRST, P. & THOMPSON, G. 2003, Küreselleşme Sorgulanıyor, Çev: Çağla Erdem, Elif Yücel, Ankara: Dost Kitabevi, 3. Bs. 91-95.
- HM, Hazine Müsteşarlığı, Yased Raporları, 2020, <https://www.hmb.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 10.12.2019
- ILDIRAR, M. (2004). Bölgesel Gelişme ve Kalkınma Stratejileri. Ankara: Nobel Yayınevi.
- IMF, 2002, Staff Papers, from; “ IMF databases and Consensus Forecasts”, 19. <http://www.imf.com> Erişim tarihi: 10.12.2018.
- KABAŞ, T. 2010, “Gelişmekte Olan Ülkelerde Yoksulluğun Nedenleri ve Yoksullukla Mücadele Yolları”, 14.
- T.C.K.B. Kalkınma Bakanlığı, 2020. <https://www.turkiye.gov.tr/kalkinma-bakanligi>, Erişim Tarihi: 18.02.2020
- KARASU, K., 2009, "Yerelleşme Söylemi ve Bölge Kalkınma Ajansları", Memleket Siyaset Yönetim, 4 (11): 1 - 43. <http://www.msydergi.com/uploads/dergi/105.pdf>
- LECHNER, F. & BOLI, J. 2015, The Globalization Reader, A Better World is Possible, International Forum on Globalization, 439- 444.
- MAÇ, N. (2006). Bölgesel Kalkınma Ajansları ve Türkiye. Konya: Konya Ticaret Odası Etüt Araştırma Servisi Araştırma Raporu.
- OXFAM, Report 2000, Oxford: Reprinted by permission from Oxfam Publishing, 2000. <http://www.oxfam.com> Erişim Tarihi: 12.07.2018.
- ÖZEN, P., 2005, “Bölgesel Kalkınma Ajansları”, <https://www.tepav.org.tr/> Erişim: 13.09.2019
- PEHLİVAN, P. 2013, Türkiye'de Kalkınma Ajanslarının Yerel Ekonomi Üzerine Etkileri: Zafer Kalkınma Ajansı Örneği, CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 2013 Cilt: 11 Sayı: 3, ss: 412-438.
- SERT, O. 2012, BÖLGE, Türkiye'de Bölge Kavramı Ve Kalkınma Ajanslarının Yapısı, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 4, 119-146. <http://sbe.kilis.edu.tr/>
- STIGLITZ, J. And STİGLİTZ, E. 2004, Globalism Discontents, Boston, USA: The American Prospect, 2002, 2. edition, USA: Blackwell Publishing, 2004, 210.

- ŞAHİN, H. 2016, Büyüme, Kalkınma, Gelişme Hakkında Bilgiler. <http://www.ekodialog.com/>, Ekodiyalog.com makale arşivi, 12, Erişim. 20.08.2018.
- WORLD BANK, 2015, Regionalism and Development, Global Economic Prospects, Trade,20.<http://www.worldbank.com>Erişim: 28.07.2017.
- UNCTAD, 2009, 2010, 2015, Birleşmiş Milletler Gelişim Programının İnsani Gelişim Raporu.<http://www.unctad.com> Erişim tarihi: 17.05.2017.
- UNDP, Human Development Report. 2019. Human Development for Everyone, s: 300 http://hdr.undp.org/sites/default/files/2019_human_development_report.pdf (Erişim Tarihi: 17.11.2019)
- UNDP, Human Development Index, https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/human_development/_nsani-geli_me-endeksleri-ve-goestergeleri--2018-statistiksel-gue.html, Erişim Tarihi: 11.11.2019)
- WB, WORLD BANK 2020. Yoksulluk İstatistikleri, <https://data.worldbank.org/>, Erişim Tarihi: 11.12.2019)
- YASED, International Investors Association Report, 2010, 2011, 2015 (TCMB verileri ile), <http://www.yased.com.tr> Erişim tarihi: 12.12.2018.
- YILMAZ, V. 2019. İç Göçün Nedenleri ve Değerlendirilmesi: Bitlis İli Örneği. OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 11 (18).